

Täiendusi Eesti rahvusbibliograafia Riigiarhiivi kogudest. Vahekokkuvõte

Ajakirja Tuna möödunud aasta eelviimases numbris ilmus käesoleva töö autori poolt kirjutatud ülevaade Riigiarhiivi raamatukogus leiduvatest perioodika ainueksplaridest.¹ Käesolevas kirjutises püüaksin võtta vaatluse alla ka samas leiduvad haruldased mitteperioodilised väljaanded (ehk rahvusbibliograafia määratluse kohaselt “raamatud”). Korra olen seda teemat põgusalt puudutanud. Erialajakirja Raamatukogu raamatuaasta erinumbris tutvustasin raamatukogu ja õige põgusalt ka mõningaid seal leiduvaid haruldasi väljaandeid,² millest mul tookord puudus veel adekvaatne ülevaade, sest olin loo kirjutamise ajal töötanud Riigiarhiivis vaid mõne kuu. Tookordne artikkel kandis pealkirja “Rahvusarhiivi raamatukogu”, kuigi vaatluse alla oli võetud vaid üks tollal institutsionaalselt ühtse Rahvusarhiivi raamatukogudest, Maneeži tänaval asuv raamatukogu. Samas oli tegevus Riigiarhiivi raamatukogu harulduste väljaselgitamiseks tookord alles alanud ning paljud avastused seisis alles ees.

Juba üsna varakult sai mulle selgeks, et Riigiarhiivi raamatukogus leidub ka sääraseid raamatuid, mida pole vähemalt esialgu teada kusa-gilt mujalt. Siinkohal kasutan mõistet “raamat” kõige laiemas (s.t. rahvusbibliograafia) mõistes, seega mahult (lehekülgede arvult) pisitrükisele vastanduva mitteperioodilise trükise sünonüümina. Vastavalt Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamisel väljakujunenud tavale käsitletakse ka käesolevas töös “raamatutena” kõiki mitteperioodilisi trükiseid alates 5 leheküljest.³ Lisaks neile kuuluvad “raamatute” kategooriasse ka kalendrid, aastaraamatud ning –

mis käesoleva töö seisukohalt eriti oluline – ka seltside ja asutuste jätkuvalt ilmunud aastaaruaanded.⁴ Just viimatimainitud trükiskategoorias on palju seesuguseid väljaandeid, mida pole leidnud teistest Eesti raamatukogudest. Kuna kõnealuste raamatute ainuke(sed) teadaolev(ad) eksemplar(id) on asunud Riigiarhiivi raamatukogus ning varasematel aastatel on uurijate juurdepääs raamatukogule olnud üsnagi piiratud, siis pole retrospektiivse rahvusbibliograafia koostajad osanud neid varem siit otsida. Seetõttu on paljud Riigiarhiivi haruldused kuni päris viimase ajani olnud täiesti tundmatud, s.t. Eesti retrospektiivses rahvusbibliograafias kirjeldamata. Siinkirjutaja pole esimene, kes on osundanud tähelepanu Riigiarhiivis leiduvatele haruldastele väljaannetele. Peamistele harulduste kategooriatele (nagu pörandaalune kommunistlik kirjandus ja EV sõjaväe salastatud trükised, aga ka mõned vabadussõjalaste ja lahkusuliste väljaanded) on juhtinud varem tähelepanu emeriitprofessor Kaljo Veskimägi, kes on laiemalt uurinud arhiivide kasutatavust Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia täiendamise seisukohalt.⁵ Sellele vaatamata on käesolev töö esimene, milles tehakse kokkuvõtteid ning vaadeldakse lähemalt üksikuid huvitavamaid rari-teete. Seejuures on rariiteetsuse kriteeriumiks fakt, et kõnealust väljaannet pole tema avastamise eel ega ka järel teada teistest Eesti avalikult juurdepääsetavatest raamatukogudest. Loomulikult ei saa välistada mõne, praeguse seisuga üksnes Riigiarhiivi raamatukogus teadaoleva raamatu leidmist mõne bibliofiili või ka vähem teadliku inimese erakogus (pööningunurgast rääkimata), kuid see pole ka tähtis. Oluline on, et Riigiarhiivi raamatukogu on ainus koht, kus kõnealust trükist saab asjahuviline soovi korral näha. Seejuures on konkreetsete trükiste leidumust või puudumist teistes raamatukogudes kontrollitud ikkagi vaid nende raamatukogude kataloogidele toetudes. Kuid isegi juhul, kui mõni käesolevas töös Riigiarhiivi ainueksplariks nimetatud trükis peaks välja tulema mõnes raamatukogus arvelevõtmata materjali hulgast (on “avalik saladus”, et sääraseid väljaandeid on peaaegu kõikides raamatu-

¹ M. Talts. Perioodiliste väljaannete teadaolevatest ainueksplaridest Riigiarhiivi raamatukogus. – Tuna 2002, nr. 3, lk. 150–157.

² M. Talts. Rahvusarhiivi raamatukogu. – Raamatukogu 2000, nr. 2, lk. 12.

³ E. Annus. Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia 1525–1940 valikupõhimõtteist. – Keel ja Kirjandus 1994, nr. 7, lk. 419.

⁴ Samas, lk. 420.

⁵ Vt. nt.: K. Veskimägi. Mida võib arhiividest ERRB jaoks leida. – Raamatukogu 2001, nr. 4, lk. 34–33.

kogudes) või saabuma sinna kas hilisema ostu-
na oksjonilt, antikvariaadist või erakätest,⁶ on
ikkagi tegemist väga haruldaste väljaannetega.
See teadmine pole tulnud koostöö ja pideva
informatsioonivahetusest. Eriti tihe ja viljakas
koostöö on kujunenud välja Riigiarhiivi ja Eesti
Akadeemilise Raamatukogu rahvusbibliograa-
fia osakonna (kus koostatakse enne aastat 1917
ilmunud eestikeelse ja enne aastat 1940 Eestis
ilmunud muukeelse kirjanduse bibliograafiat)
ja Rahvusraamatukogu rekataloogimise talitu-
sega (kus kirjeldatakse aastatel 1917–1944 ilmu-
nud eestikeelseid trükiseid). Tänu teabevahe-
tamisele nende institutsioonidega ongi õnnest-
unud kindlaks määrata paljude Riigiarhiivi ra-
amatute ainueksemplarilisus. Kuid lisaks sellele
on sadade “rariteetsuskahtlusega” trükiste lei-
dumus tulnud Tartu Ülikooli ja Ajalooarhiivi
raamatukogudes ning Kirjandusmuuseumis isik-
likult üle kontrollida. Mõningatel juhtudel on
tulnud seda teha ka mujal (mõnel juhul näiteks
Teatri- ja Muusikamuuseumis).

Huvitaval kombel avastas siinkirjutaja esime-
sed Riigiarhiivi ainueksemplarid raamatute
seast (või õigemini õnnestus tal kindlaks teha
mõningate väljaannete ainueksemplarilisus) just
raamatuaasta alguses, s.t. aprillis 2000. Esime-
sed Riigiarhiivi raamatukogus päevavalgele il-
munud, Eesti retrospektiivse rahvusbibliograa-
fia köites “Eestikeelne raamat 1901–1917”⁷ kir-
jeldamata, kuid tsariaja lõpuga dateeritud trü-
kised jõudsid juba 2000. aasta lõpul välja antud
Eesti Akadeemilise Raamatukogu poolt koos-
tatud Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia
kõige vanema perioodi köite lõpus olevasse
täiendnimekirja.⁸ Töö Eesti retrospektiivse rah-
vusbibliograafia andmebaaside täiendamisel on
olnud mõlemapoolselt kasulik. Rahvusbiblio-
graafia koostajad on saanud täiendusi ning Ri-
igiarhiivi raamatukogu informatsiooni konkreet-
se trükise rariteetsuse kohta. Igal juhul on nii
Rahvusraamatukogu rekataloogimise talitus⁹ kui
ka akadeemilise raamatukogu rahvusbibliograa-
fia osakond¹⁰ pidanud vajalikuks koostööd Ri-
igiarhiivi raamatukoguga eraldi ära märkida.

Palju neid üldse on?

Praeguse seisuga on Riigiarhiivi raamatu-
kogus kindlaks tehtud 134 säärast Eestis enne
1944. aastat välja antud eestikeelset raamatut,
mida pole teada teistest Eesti raamatukogudest.
Seejuures on vastavalt Eesti retrospektiivse rah-
vusbibliograafia koostamisel väljakujunenud
traditsioonidele eestikeelseteks loetud ka val-
davalt tsariaegsed vene- ja eestikeelse paral-
leeltekstiga väljaanded, kus vene keel on ena-
masti esikohal. Neist seitsme raamatukese pu-
hul on teada, et need väljaanded on olemas
Venemaa rahvusraamatukogus, kuhu nad on
saabunud omal ajal sundeksemparidena. Ees-
tis enne 1944. aastat välja antud muukeelsete
trükiste seas on tänase seisuga kindlaks tehtud
vähemalt 18 raamatu olemasolu, mis peaksid
praeguste teadmiste valguses olema Riigiarhiivi
ainueksemplarid. Enne 1944. aastat väljaspool
Eestit trükitud eestikeelsetest raamatutest on
esialgu 22 nimetuse puhul teada, et neid ei lei-
du teistes Eesti raamatukogudes. Lisaks sellele
on kindlaks tehtud ka mõned väljaspool Eestit
võõrkeelsed, kuid sisuldasa Eestit puudutavad
(*Estica* kirjandusse kuuluvad) väljaanded (9 ni-
metust) ning mitmed haruldased peamiselt ees-
tikeelsed pisitrükised (vähemalt 21 nimetust),
mida samuti teadaolevalt ei leidu teistes Eesti
raamatukogudes. Tegelikult peaks sääraseid üli-
haruldasi pisitrükiseid olema palju rohkem,
kuid paraku on see valdkond raskesti kaardis-
tatav. Ühelt poolt on pisitrükised rahvusbiblio-
graafias üksnes valikuliselt kirjeldatud ning ra-
amatukogu kataloogideski vaid “grupiviisiliselt”
arvele võetud.

Veelgi suuremal määral kui Riigiarhiivi pe-
rioodika ainueksemplaride puhul tuleb siinko-
hal rõhutada, et töö raamatute ainueksemp-
laride kindlakstegemisel pole päris lõplik ning
paljud avastused seisavad selles vallas kahtle-
mata veel ees. Riigiarhiivi raamatukogus võib
haruldusi välja tulla eelkõige Eestis ilmunud
muukeelsete trükiste osas, aga ka pankade ma-
jandusaasta-aruannete ning pisitrükiste osas.

⁶ Siinkirjutaja viibis 7. juulil 2003 raamatuoksjonil, kus Rahvusraamatukogu ostis 1000 krooni eest ajalehe Kaja naljalisa “Siil” ainsa teadaoleva täiskomplekti, milles oli ka seni raamatukogudes puuduvaid numbreid (vt. Tallinna Bibliofiilide Klubi raamatuoksjon 7. juulil algusega kell 13.30 Eesti Akadeemilise Raamatuko-
gu 3. korruse saalis, Tallinn, 2003, lk. 6).

⁷ Eestikeelne raamat 1901–1917. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1993. 1287 lk.

⁸ Täiendus. Eestikeelne raamat 1525–1850. Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Tallinn, 2000, lk. 685–703.

⁹ A. Ainz. Eesti raamatu retrospektiivne rahvusbibliograafia 1918–1940. – Rahvusbibliograafia uuenevas infokeskkonnas = National bibliography in a changing information environment. (Eesti Rahvusraamatuko-
gu Toimetised, nr. 9). Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 2001, lk. 179.

¹⁰ Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 2002, lk. 7.

Palju haruldusi (teiste seas ka ilmselt Eesti raamatukogude ainueksplare) peaks välja tulema koos Eesti Rahvusfondi materjalidega Riigiarhiivi jõudnud vanema väliseesti kirjanduse seast (eelkõige 1940-ndate lõpu – 1950. aastate algupoole trükiste osas). Lisaks sellele peaks hulgaliselt haruldusi leiduma ka Riigiarhiivi raamatukogus olevate Eestis välja antud muukeelse “halli kirjanduse” ja pisitrükiste seas. Suurelt osalt on läbi uurimata ka näiteks väikepankade trükitud aastaaruanded ja Riigiarhiivi Tõnismäe osakonnas leiduvad Eestis välja antud KGB salastatud trükised. Samal ajal tuleb arvestada ka asjaoluga, et huvitavaid avastusi (eelkõige seni arvele võtmata materjali hulgas) võivad teha ka teised raamatukogud, mis arusaadavalt vähendab Riigiarhiivi raamatukogu rariteetide praegust arvu. Kuid sellegipoolest pole tegevus rariteetide väljasõelumisel Riigiarhiivi raamatukogus olnud asjatu.

Nn. “hall kirjandus” ja tarbetrükised

Valdav enamik seni kindlaks tehtud Riigiarhiivi ainueksplaridest kuulub n.-ö. ametkondliku ja tarbetrükise (“halli kirjanduse”) kategooriasse. Need on seltside, ühingute, poliitiliste erakondade trükitud põhikirjad, liikmete nimekirjad, äriühingute ja kohalike omavalitsuste eelarved ja aastaaruanded, sisekorraeskirjad, olulisemate koosolekute trükitud päevakorrad jms. Seejuures on üsna kindel, et mõnede põhikirjade puhul on säilinud ka nende käsikirjaline ja seltsi asutajaliikmete poolt allkirjastatud originaal (teinekord on nende poolt allkirjastatud ka Riigiarhiivis leiduv trükitud versioon). Vanematel trükitud põhikirjadel leidub tihtipeale märkus, et tegemist on levitamiseks mõeldud “koopiaga”, samal ajal kui juriidilise dokumendi väärtust on omanud ikkagi käsikirjaline originaal. Säärane märge (kopia) leidub näiteks 1870. aastast pärineval väljaandel “Ustav Vospitatel’ nago Zavedenija bednõx i nravstvennoisportčennõx detej v gorode Narve”, mis on küll neljaleheküljeline pisitrükis, kuid mida pole teada teistest raamatukogudest. Raamatukese “Ustav častnago vodolečebnago zavedenija (s

vračebnoj gimnastikoi i massażem) vrača Ilji Abramoviča Zal’tsman v kupal’nom meste Gunterburg, Vezebergskago uezda, Estljandskoj gubernii” (1899) esilehekülje paremas ülanurgas leidub kogunisti märge “kopijs kopii”, mis peaks ilmselt tähendama seda, et väljaande trükiladu pole tehtud mitte algdokumendi, vaid selle ärakirja põhjal.

Mõnikord on sääraste juriidiliste väljaannete tekst publitseeritud ka seadusandlikes väljaannetes (Riigi Teatajas). Nii näiteks on Tallinnas A. Elkeni trükikojas trükitud “Tehnilised juhtnõõrid asunikude ehituslaenu määrase juurde” puhtal kujul äratrükk Riigi Teatajast 1927, nr. 9,¹¹ kuigi kaanel on selle määrase teksti sisaldava Riigi Teataja väljaandmisastaks ekslikult märgitud 1926. Seevastu 1933. aastal ilmunud brošüür “Teedeministri määrus raudteel tasuta sõidu ja veo kohta” kujutab endast algselt 1931. aastal ilmunud samanimelise määruse¹² kodifitseeritud redaktsiooni, mille teksti on sisse viidud kõik vahepealse aja jooksul määruses tehtud parandused ja muudatused, viimane neist 18. detsembril 1933.¹³ Riigiarhiivis säilitatava ainsa teadaoleva väljaande tagumise kaane külge on kleebitud kokkuvolditud “Raudteevalitsuse direktori käsukiri nr. 966” 15. detsembrist 1933, mis omalt poolt kinnitab viimaseid muutusi määrukses.

Sagedamini on seltside ja ühingute põhikirjade puhul Riigi Teatajas ära toodud üksnes nende registreerimise fakt, nagu näiteks Viljandis Hunti trükikojas trükitud “Imavere “Kikevere” Rahva-raamatukogu Seltsi põhikirja” (1920) puhul.¹⁴ Imavere raamatukoguseltsi tegevus läks algul üsna tõsiselt käima. Planeeriti isegi seltsimaja ehitamist,¹⁵ kuid hiljem tegevus soikus. Nii nagu Imavere rahvaraamatukoguseltsi põhikirja, pole teistest Eesti raamatukogudest teatavasti leitud ka Tallinnas Riigi trükikojas trükitud 8-leheküljelist väikseformaadilist väljaannet “Alused, mille järgi liikmete ravitsemise oma korraldusse võtnud haigekassa on kohustatud arstiabi kulusid tasuma, kui tal võimalik ei ole enesel arstiabi korraldada” (1925 või 1926). Tegemist on põhimõtteliselt ametkonnasisese “hinnakirjaga”, mille puhul on Riigi

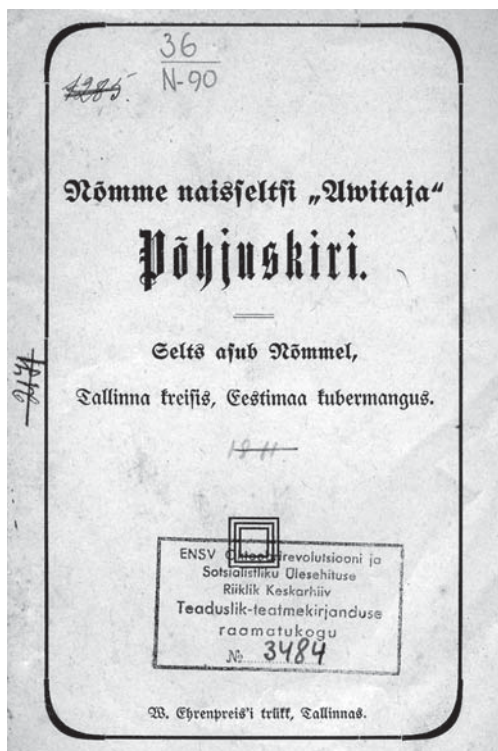
¹¹ Tehnilised juhtnõõrid asunikude ehituslaenu määrase juurde. – Riigi Teataja 1927, nr. 9 (1. veebr.), lk. 98–99.

¹² Teedeministri määrus raudteedel tasuta sõidu ja veo kohta. – Riigi Teataja 1931, nr. 73 (18. sept.), lk. 980–985.

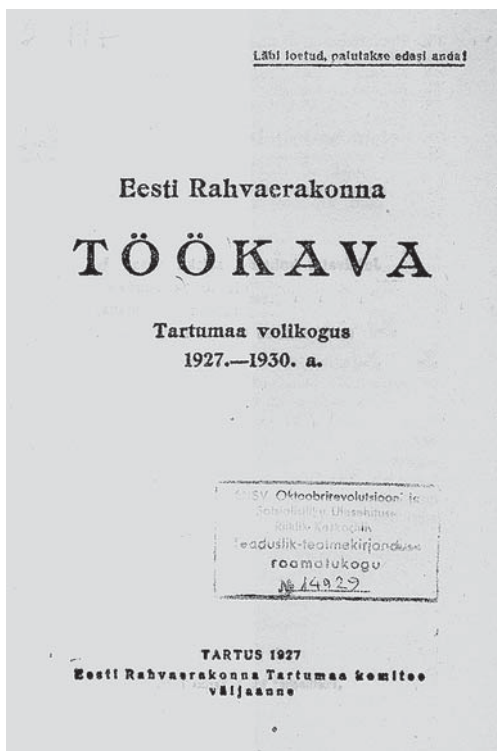
¹³ Teedeministri määrus raudteedel tasuta sõidu ja veo määrase muutmise kohta. – Riigi Teataja 1931, nr. 100 (18. det.), lk. 1170–1173.

¹⁴ Imavere “Kirikvere” rahvaraamatukogu selts. – Riigi Teataja 1920, nr. 201/202 (24. nov.), lk. 1610.

¹⁵ Issi. Imavere-Kikevere rahvaraamatukoguselts. – Vaba Maa 22. nov. 1920, lk. 3.

Nõmme naisseftsi põhikiri leidub peale Riigiarhiivi veel vaid Venemaa Rahvusraamatukogus.

Rahvaerakonna töökava harulduseks muutumine on tegelikult üsna üllatav.

oma rohkem kui 120 leheküljega on päris korralik raamatu mõotu praktilist juriidilist abi pakuv teos.

Samasugused haruldused on ka Otepääl trükikojas "Pallas" trükitud "Evangeelse Usuühingu "Hebroni" põhikiri" (1935) ja Põltsamaal Joh. Heidmetsa trükikojas laotud "Kablaküla Piimaühingu põhikiri" (1936). "Helme Laenu- ja Hoiu Ühisuse 1917 aasta aruanne" on trükitud Lõuna-Eesti väikelinnas Tõrvas asunud J. Rattuse trükikojas, samal ajal kui varasemad Helme Laenu- ja Hoiu Ühisuse aruanded 1910. ja 1911. aastast (mis on tegelikult üks väljaanne) ning ka 1912. aastast on trükitud veel Valgas "Kultura" trükikojas. Needki trükised on kõik Riigiarhiivi ainueksemplarid. Tänapäevaks on väga haruldaseks muutunud ka Petseris ajavahemikul 1920–1944 välja antud trükised. Nii näiteks on Riigiarhiivi ainueksemplariks arhiivi Tõnismäe osakonnas leiduv Petseris trükitud "Petseri maakonna politsei jaoskondade ja

raioonide asukohad ja nende tegevuse piirkond" (1924) ning venekeelne poliitiline trükis "Programma de jatel'nosti Socialističeskoj Rabočej Partii Estonii" (1926). Mõlemad on trükitud Petseris trükikojas "Täht". Samasugune haruldus nagu "Petseri maakonna politsei jaoskondade ja raioonide asukohad ja nende tegevuse piirkond" on samal aastal Haapsalus Tamverki trükikojas ilmavalgust näinud 16-leheküljeline ametkondlik väljaanne pealkirjaga "Lääne maakonna politsei jaoskondade ja raioonide tööpiirkonnad ja asukohad. Haapsalus, 20. augustil 1924. A. Nr. 835". Seevastu mõni aasta varem ilmunud "Nimekiri Harju maakonna politsei jaoskondade ja raioonide asukohtade ja nende tegevuse piirkonda kuuluvate valdade, külade jne. kohta" (1921) kujutab endast suurt, seinale üles riputatavat plakatiladset trükist. Kuna tegemist on pisitrükisega, siis ei kuulu too väljaanne puhtformaalse kriteeriumi (lehekülgede arvu) tõttu retrospektiivse rahvusbibliograafia huviorbiiti.

Ka mõne aasta eest ilmunud Viljandi trükiste bibliograafia¹⁷ on Riigiarhiivi raamatukogu läbitöötamisel saanud hulgaliselt täiendu-

¹⁷ Viljandi trükikojad ja trükised 1875–1944 [koostanud Elmar Sakh ... jt.]. Viljandi Linnaraamatukogu, Viljandi, 2000, lk.164 [2].

si. Nii näiteks polnud enne avastamist Riigiarhiivi raamatukogus Eesti rahvusbibliograafias kirjeldatud Viljandis Ernst Hundi ja Artur Sammuli trükikojas trükitud kakskeelset väljaannet “Tarvastu Eesti Karskuse Seltsi Põhjuskiri = Ustav Tarvastskago Estonskago Obščestva Trezvosti” (1916). Riigiarhiivi ainueksplari-deks osutusid ka juba eespool mainitud Viljandis Johan Nurmbergi trükikojas ilmavalgust näinud “Imavere “Kikevere” Rahva-raamatukogu Seltsi põhikiri” (1920) ning “Loodi valla tulekahju kordadel vastastiku Abiandmise Seltsi põhjuskiri” (mis pärineb ilmselt aastast 1921). Viljandi on etendanud varasematel aegadel Eesti kultuuri- (ka kirjastustegevuse) ajaloos olulist osa. Varasematel aegadel on Viljandi pretendeerinud Tallinna ja Tartu järel raamatuproduktioonilt kolmanda Eesti linna tiitlile¹⁸ ning ilmselt pole Viljandi ka kõigi aegade lõikes oma positsioone 1935. aastal neljandal kohal olnud Narvale praeguseks minetanud.

Kuid ka Inga Kuljuse ja Heino Siku koostatud Võru trükiste bibliograafia¹⁹ on Riigiarhiivi raamatukogust saadud mõningast täiendust. Nii näiteks ilmnes, et läinud sajandi algusest pärinev “Põllutöö masinate ja riistade tarvitamise ühisuse põhikiri” on erinevalt teistest samanimelistest Tartus trükitud raamatutest laotud hoopis Võrus “Kultura” trükikojas. Mõneti ootamatult osutus Riigiarhiivi ainueksplari- ka 1939. aastast pärinev väljaanne “Võrumaa Õpetajate liidu põhikiri, liidu tegevuskapitali ja matmiskassa korrad”. Võru trükinduse ajalugu on suhteliselt hästi uuritud ning lisaks raamatukogude eksemplaridele leitud täiendusi ka mitmete bibliofiilide erakogudest.

Haruldased vabadussõjalaste väljaanded

Vabadussõjalaste trükised pole tavaliselt kõige haruldasemad, kuid sellegi kategooria puhul on teada üksikuid erandeid. Riigiarhiivi raamatukokku on jõudnud ka mõned ajapikku haruldaseks muutunud vabadussõjalaste väljaanded. 1934. aastal, mil vabadussõjalaste liikumine keelustati ja liikumisele sümpatiseerivad ajalehed suleti, jäi ilmselt paljude vabadussõjalaste seotud trükiste ilmumine lihtsalt seis-

ma. Võib oletada, et trükikojad olid jõudnud selleks ajaks mingi osa vabadussõjalaste poolt tellitud väljaannetest trükkida, kuid võisid ebameeldivuste vältimiseks need hävitada. See on üks võimalikke seletusi, kindla vastuse selles küsimuses peaks andma edasine uurimistöö.

Nii näiteks leidub Riigiarhiivi raamatukogus mitme eri värvi kaanega Eugen Heisleri trükikojas trükitud ning EVL kohalike osakondade tüüpõhikirjana kavandatud Eesti Vabadussõjalaste liidu põhikirja eksemplare. Too väljaanne on teksti poolest praktiliselt identne trükikodades “Edu”, “Kiirtrükk” ja Tallinna Eesti Kirjastusühisuse trükikojas väljaantud samanimelise trükisega, kuid puudub teistes raamatukogudes sootuks. Eugen Heisleril oli ebameeldivusi politseivõimudega 1938. aastal seoses sotsialistlike vaadetega Lui Metslangi valimislendlehe trükkimisega,²⁰ kuid pahandustest seoses eelmainitud väljaandega pole esialgu midagi teada. Võimalik, et seegi jäi lihtsalt trükikotta seisma. Veelgi intrigeerivam on “Vabadussõjalaste kalender-käsiraamat 1934”, mis on tegeli-

¹⁸ Vt.: I. Vaaro. Richard Antiku eesti raamatu ajalugu. – Raamat on... II. Eesti bibliofiilia ja raamatuajaloo almanahh. Tallinna Bibliofiilide Klubi, Tallinn, 2002, lk. 223.

¹⁹ Võru trükiste kronoloogiline nimestik. Koost. I. Kuljus; täiend. H. Sikk. Võru, 1993. 64 lk.

²⁰ ERA f. 852, n. 1, s. 2549.

kult sisu poolest identne sama aasta “Majasõbra kalender-käsiraamatuga”. Ainsaks (ja seejuures üsna silmatorkavaks) erinevuseks on kunstnik Karl Jooni poolt loodud intrigeeriv kaas, millel vabadussõjalaste vormis meesfiguur on tõstnud käe kõigile tuttavaks *Hitlergrüssiks*.

Kuid vabadussõjalastega seotud raamatulaadsetest trükistest märksa haruldasemateks on ajapikku muutunud nende algselt küllaltki suurtes tiraažides trükitud lendlehed ja muud pisitrükistena levitatud propagandamaterjalid. Mõningaid vabadussõjalaste lendlehti säilitatakse Riigiarhiivi dokumendifondides, eriti fondis 4433, kuid neid leidub ka mujal. Riigiarhiivi raamatukokku on jõudnud näiteks William Tomin-gase poolt trükkida lastud poolpõrandaalune lendleht, milles ta eriti karmisõnaliselt mõistis hukka Pätsi tegevuse ja kutsus üles kodanikual-lumatusse.²¹ Seda afääri kajastati põhjalikumalt ka tolaeages ajakirjanduses.²² Üsna hästi on teada fakt, et 1935. aastal korjas kaitsepolitsei käibelt ära Karl Uudeli koloniaalkaupluse rek-laamlehekese.²³ Ettevõtmise põhjuseks olid 2-leheküljelise trükise pöördel olnud kirjaread “Lähimail päevil ilmub müügile üle Eesti igal pool vilja- ja oakohvide segu Kihnu tervisekohv”, milles nähti sarkastilist vihjet tuntud asjaolule, et kaitsepolitsei oli mõned aktiivsemad vabadus-sõjalased Kihnu saarele välja saatnud.

Kommunistide põrandaalused ja välismaal väljaantud trükised

Harulduste seas moodustavad omaette ka-tegooria põrandaaluste trükikodade väljaanded. Riigiarhiivi raamatukogu mõlemasse osakonda on jõudnud üsna palju trükiseid EKP illegaalse tegevuse perioodist, enamik neist moodustavad ühtse läbiva numeratsiooniga sarja “EKP KK trükikoja väljaanne nr. ...”. Sellesse sarja kuu-luvad propagandistlikud brošüürikesed, EKP programmilised põhidokumendid ja lendlehed, kuid ka mõned eripärased perioodilised välja-

anded (näiteks Riigiarhiivi raamatukogu Tõnis-mäe osakonnas leiduv “Võitlusele provokat-siooniga!” nr. 2, 1932). Samasse sarja (EKP KK väljaanne nr. 325) kuulub 6. jaanuaril 1929. aastal vastu võetud “Eestimaa kommunistlise Par-tei põhikiri”, milles võeti kurss partei põranda-aluse tegevuse taktika muutmisele.²⁴ Huvitaval kombel pole Nõukogude ajal, mil EKP põran-daalust tegevust sõdadevahelise Eesti Vabariigi perioodil küllaltki põhjalikult uuriti, koostatud selle sarja täielikku bibliograafiat.

1930. aastal ilmunud brošüür “Võitlus pa-rempoolse hädaohu vastu EKP-s” (EKP KK trü-kikoja väljaanne nr. 326) ning aasta hiljem ilma-valgust näinud väljaanne “EKP Keskkomitee resolutsioonid” (EKP KK trükikoja väljaanne nr. 341) on huvitavad veel sellegi poolest, et mõlemas trükises asendab teksti üsna sageli punktiir. Ilmselt on tegemist lõikudega käsikir-jalisest tekstist, mida põrandaaluse trükikoja laduja pole osanud adekvaatselt lugeda, ning kuna parasjagu pole tal olnud ka võimalust kel-legi käest järele küsida, siis on ta asendanud need lõigud punktiiriga. 1920. aastate lõpul – 1930. aastate algul oli EKP tegevus Eestis töö-poolsest madalseisus. Külli Niidassoo ja Valdur Ohmann mainivad, et 1932. aastaks oli Eestis ligi 200 kommunisti, kellest vabaduses viibis too-kord ainult 20–30,²⁵ mistõttu säärane oletus tun-dub üsna loogiline. Mõlemad eelmainitud välja-anded on trükitud kas Harku vallas Püha külas või Nõmmel, Vana-Mustamäe tänaval asunud illegaalses trükikojas, kus sel perioodil trükiti EKP põrandaalust kirjandust.²⁶

Nõukogude ajal EKP põrandaalust kirjas-tustegevust uurinud Luule Kobin märgib samu-ti, et “1933. aastal ei eksisteerinud EKP Tallinna Komiteed ja seetõttu ei ilmunud ka kommunist-likku ajakirjandust”.²⁷ Samas on Riigiarhiivi ra-aamatukogu Tõnismäe osakonnas asuvas kommu-nistlike lendlehtede ja põrandaaluse kirjandu-se kaustas vähemalt üks 1933. aastal Eestis põ-randa all välja antud brošüür “Eestimaa Kom-

²¹ Vt.: R. Marandi. Must-valge lipu all II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937), Stockholm, 1997, lk. 31–34; fotokoopia lk. 239. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 18.

²² Tallinnas avastati vabside trükikoda. – Kaja 6. juuli 1934, lk. 3.

²³ ERA f. 852, n. 1, s. 2499, l. 3.

²⁴ O. Kuuli, V. Toom. EKP Keskkomitee Välismaa Büroo (1919–1937). – Tõid EKP ajaloo alalt IV. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1970, lk. 80.

²⁵ K. Niidassoo, V. Ohmann. Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940. – Tuna 2000, nr. 3, lk. 69.

²⁶ Samas, lk. 79.

²⁷ L. Kobin. EKP illegaalne ajakirjandus ja selle levitamine 1930-ndatel aastatel. – Tõid EKP ajaloo alalt IX. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1982, lk. 80.

munistlise partei üleskutse rahvahääletuse kohta”. Seda, vaevalt 6-leheküljelist trükist pole teada kusagilt mujalt. Teised, tõenäoliselt samast aastast pärinevad Riigiarhiivis säilitatavad haruldased kommunistlikud väljaanded (“Hitle-rism ja Eesti “iseseisvus” ning “1932. a. strei-givõitluste õppetunnid Eestis”) on trükitud ilmselt Nõukogude Venemaal.

Üldiselt on EKP põrandaalused trükised üsna kehva kvaliteediga ning kohati lausa vae-vuloetavad. Tekst on trükitud õhukesele pool-läbipaistvale “mahorkapaberile”. Riigiarhiivi raamatukogu mõlemas osakonnas leiduv M. Mõtlega pseudonüümi all välja antud “Uute revolutsioonide ja sõdade vooru eel. Mida otsus-tas Kommunistlike Internatsionaali 13. täisko-gu” (EKP KK trükikoja väljaanne nr. 417) on juba üsna korraliku trükilaoga raamatuke. 1930. aastate keskel hakati EKP trükiseid välja andma Skandinaavias, kus loodi spetsiaalne EKP kes-kus. Sel perioodil trükiti EKP väljaandeid pea-miselt Taanis, kuid mõned neist on ilma valgust

näinud ilmselt ka Rootsis ja Saksamaal ning kindlasti Nõukogude Liidus. Hamburgis (hiljem Kopenhaagenis) tegutses sel ajal Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaali Eesti Sektsioon. Põgusalt on selle organisatsiooni tegevusest kirjutanud Anton Vaarandi oma mälestustes.²⁸ See organisatsioon avaldas 1932. aastal väljaande pealkirjaga “Avalik kiri pahempoolsetele tööliste ametiühingutes”. Raamatute väljaandmisele välismaal viitab ka “õ”-tähe puudumine, mis on enamasti asendatud “ö”-ga. Ses suhtes on erandiks 1932. või 1933. aastal ilmselt Venemaal trükitud raamatuke “Kaitseväge või rahvamiilitis”, milles “ö” täht on asendatud “õ”-ga. Kõik eelpoolmainitud väljaanded on Riigiarhiivi ainueksemplarid.

Mitmed teisedki Nõukogude Liidus välja antud ning Riigiarhiivi raamatukokku jõudnud väljaanded on osutunud teadaolevateks ainu-eksemplarideks. Nii näiteks pole teistes raamatukogudes seni leitud 12-leheküljelist tiitellehta väljaannet “Sm. Litvinovi kõne Rahvasteliidu väevähendamise konverentsil Genfis 11. veebruaril 1932. a.” ega ka Johannes Reeseni ja Eduard Linnamaa raamatut “Nõukogude Liit ja valge Eesti” (1930). Viimatimainitud raamat kujutab endast küllaltki mahukat (ikkagi 80 lk.) propagandistlikku ülevaadet esimese viisaastaku saavutustest Nõukogude Liidus. Raamatu trükiarv on olnud 1000 eksemplari ning seda väljaannet noteerib ka Eesti raamatute üldnimestik.²⁹ Trüki on olnud Kirjandusmuuseumi kogudes, kuid mingil põhjusel kustutatud 1947. aastal.³⁰ Seevastu Peterburis “Külvaja” kirjastuselt ilmunud eestikeelne “Töörahva tähtraamat 1923” puudub “Eesti raamatute üldnimestikust” sootuks. Lisaks kalendaariumile ja kalendrisabale, mis käsitleb “Venemaa sotsialistlike federatiivse nõukogudevabariigi” korraldust ja vastavalt “Värs-sai” (Versailles’) rahulepingu järel tekkinud riikide kirjeldusele, sisaldab see trüki ka omaette paginatsiooniga osad: “Viimse tsaari viimseid päevad” ja Friedrich Engelsi teose “Mõtteku-jutlusest teaduseni”, mis on ilmunud eraldi raamatutena. Kummatigi pole seda väljaannet sel-lisel (sisuliselt konvoluudi) kujul teada teistest Eesti raamatukogudest, nagu ka tolle trükise ka-lendriosa.

²⁸ Vt. A. Vaarandi. Kild killu kõrvale. Mälestusteraamat. Eesti Raamat, Tallinn, 1975, lk. 170, 174, 203.

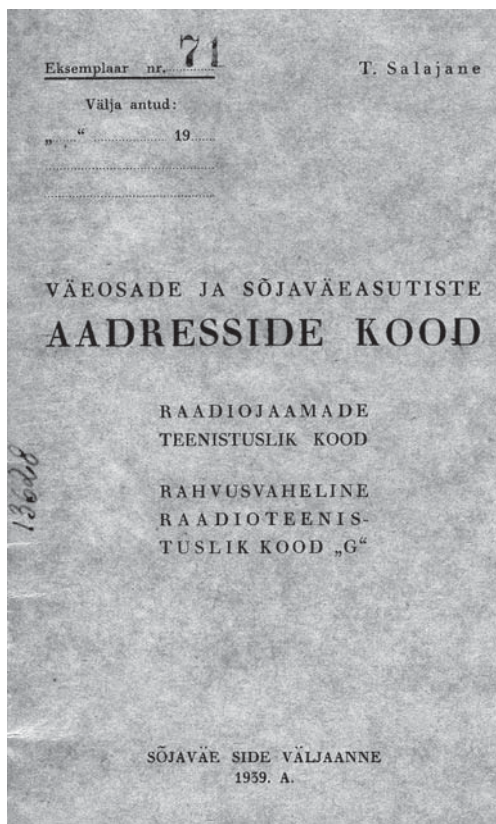
²⁹ Eesti raamatute üldnimestik 1929–1933 = Catalogue général des livres Estoniens. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1934, lk. 233, kirje nr. 1222.

³⁰ Andmed pärinevad Krista Arult.

Eesti Vabariigi kaitseväge salastatud ja piiratud levikuga väljaanded

Omaette kategooria Eesti Vabariigi aegsete haruldaste väljaannete seas moodustavad Eesti Vabariigi kaitseväge väljaanded. Mõned neist on olnud algselt salastatud (nagu sõjaväeosade kooditabelid või väeosade telefoniraamatud), teised lihtsalt väikesetiraažilised ja piiratud kasutajaskonnaga "ametkondlikud" väljaanded. Suuremas enamikus on tegemist nn. väikepaljundusega (tavaliselt kaitseväge väiketrükikodade masinkirjast tehtud litograafilised äratõmbed). Mõned kaitseväge salastatud trükised on trükitud ka Riigi Trükikojas või mõnes teises suuremas trükikojas. Selline on näiteks 1939. aastast pärinev rubritseeritud "Sõjaväge kood Nr. 1". Põhimõtteliselt on tegemist trükisega, mis jagati välja nimekirja alusel ning korjati pärast kasutusaja lõppu kokku ja hävitati. Üsna tüüpiliseks näiteks Eesti Vabariigi aegse kaitseväge salastatud väljaannete seas on Merejõudude Staabi poolt 1931. aastal väljaantud "Dessant maabumise eeskiri". See algselt masinkirjas "loodud" ning litograafiliselt paljundatud, salastatud väljaanne sisaldab põhjaliku ülevaate meredessantoperatsioonide korraldamisest nii ööl kui päeval, tuues ära näiteks salajased lipusignaaliid. Riigiarhiivis säilitatav eksemplar kannab numbrit "11", kuid arvata võib, et seda raamatukest paljundati üsna väikeses tiraažis. Ilmselt jagatigi neid üksnes tähtsamate dessantüksuste ülematele.

Kaudsemalt seondub Eesti Vabariigi kaitseväge trükistega ka selline omaette huvitav kategooria haruldusi nagu väikepaljunduses levitud varasemad Vabadussõja ajaloo käsitlused. Riigiarhiivi raamatukogus leidub Johannes Animäe poolt koostatud ja Scouts üksiku jala väepataljoni poolt kirjastatud "Scouts rügemendiga Vabadussõjas 1918–1920" (1928) ja kapten Eino Onny (hiljem Heino Onni) poolt koostatud "1. Ratsapolk Vabadussõjas" (1931). Johannes Animägi litografeeritud raamat on koostatud Scouts rügemendi asutamise 10. aastapäevaks³¹ ning avaldatud hiljem peaaegu muutmatul kujul kogumikus "Mälestusi iseseisvuse võitluspäevilt II" (1930).³² Seevastu Onny märksa mahukam raamat ongi jäänud vaid litografeeritud väikepaljunduseks. Kumbki väljaanne puu-

dub muidu üsna põhjalikust kapten Peeter Saidla poolt koostatud "Eesti sõjakirjanduse nimestikust".³³

Teise maailmasõja aegsed haruldased raamatud

Üsna palju haruldasi, teistes raamatukogudes mitteleiduvaid väljaandeid on õnnestunud kindlaks teha Riigiarhiivi raamatukogu Teise maailmasõja aegse (1941–1944) kirjanduse fondis säilitatavate raamatute seas. Omaette kategooria Saksa okupatsiooni aegsete haruldaste väljaannete seas moodustavad toonased Saksa Riigiraudtee Tallinnas ja Riias trükitud eesti- ja saksakeelsete paralleeltektstidega väljaanded. Üsna paljusid Saksa Riigiraudtee Põhja raudteedirektooriumi tarbetrükistest, mis kujutavad endast valdavalt reisijate- ja kaubaveo tariifide

³¹ A. Võting. Scouts rügemendiga Vabadussõjas. Selts "Scouts-rügement", Tallinn, 1936, lk. 8.

³² Mälestusi iseseisvuse võitluspäevilt II, Tallinn, 1930, lk. 159–185.

³³ Eesti sõjakirjanduse nimestik. Koost. P. Saidla, Tartu, 1936. 48 lk.

ning jaamade vahekauguste üsna üksikasjalikke tabelleid või veoeeskirju, ei leidu kusagil mujal Eestis, välja arvatud Riigiarhiivi raamatukogus. See on ka olnud põhjuseks, miks need väljaanded pole jõudnud Teise maailmasõja perioodi käsitlevasse Eesti rahvusbibliograafia väljaandesse.³⁴ Teiste seas on ka üsna mahukas (161 lk.) saksa- ja eestikeelse paralleeltekstiga "Auszug der Buchungsvorschrift II der Deutschen Reichsbahn = Väljavõte Saksa Riigiraudtee arvestus-eeskirjast II" (1944), kus seaduse "püha" tekst on esitatud "saksa kirjas" (s.t. gooti fraktuuris) ja sinna juurde kuuluvad vähem "pühad" selgitused ladina kirjas.

Lisaks raudtee-trükistele on Riigiarhiivi raamatukokku jõudnud teisigi sõjaaegseid trükiseid, mida pole teistes raamatukogudes ning mis on jäänud seetõttu Eesti retrospektiivses rahvusbibliograafias seni kirjeldamata, nagu "Aravete Piimaühingu 1942. aasta aruanne" või Eesti Kutsekogude Keskkliidu (Saksa-aegse ametiühingute analoogi) "Põhimäärus ja põhimääruse rakendamise määrus" (mõlemad 1943). Huvitav on seegi, et Riigiarhiivi raamatukogus leidub mitmeid eksemplare 1943. aastal trükitud "Maanaisteseltsi põhikirjast". Selle tüüp-põhikirjana väljaantud 4-leheküljelise pisitrükise puudumine teistest raamatukogudest on mõneti arusaamatu, sest hoolimata keerulistest aegadest trükiti seda väljaannet eeldatavasti üsna suures tiraažis. Riigiarhiivi raamatukogusegi on jõudnud päris mitu eksemplari.

Separaadid ja äratrükid

Omaette (ja suures osas veel läbi uurimata) kategooria harulduste seas on ajakirjades ja kogumikes ilmunud artiklite separaadid ning äratrükid, mille trükiarv on olnud vägagi tagasihoidlik.³⁵ Riigiarhiivi raamatukogus pole seni õnnestunud kindlaks teha ühtki Eesti Vabariigi perioodist pärinevat separaati, mis oleks Riigiarhiivi raamatukogu ainueksemplar. Enamasti pärinevad Riigiarhiivi raamatukogus olevad separaadid Tartu Ülikooli väljaannetest ning on seetõttu Tartu Ülikooli raamatukogus olemas. Kuid kindlasti leidub haruldasi separaate väljaspool Eestit ilmunud eesti autorite kirjutiste seas. Üsna sageli pole säärase artiklite puhul nende ajakirjas ära trükitud "algne versioon" Eestis kättesaadav. Seni on õnnestunud kind-

דאָרפֿאַטער ייִדישער קאָאָפּעראַטיוו באַנק.

ג. ה.

איר ווערט געבעטן צו דערשיינען צו דער

ארדענטלעכער

אלגעמיינער פארזאמלונג

פון דארפֿאַטער ייִדישן קאָאָפּעראַטיוו באַנק, וועלכע
זעט פארקומען מאַנטיק דעם 2 אפריל 1934, פרע-
ציוע האלב 4 אויגער נאכמיטיק אין לאקאל פון דער
ייִדישער גימנאזיע, אלעקסאנדער גאס 49.

סדר היום:

- (א) וואלן פון פארזיצער פון פארזאמלונג.
- (ב) פראטאקאל פון דער אויסנרעווייז.
- (ג) אפרעכענונג פארן יאר 1933.
- (ד) פארטיילונג פון ריינגעווייז.
- (ה) ביזנעסעס אפן יאר 1934.
- (ו) וואלן לויט די תקנות.
- (ז) הויזארדנונגען פון ראש און פארזאמלונג.

מיט דעם אינזאטל פון די הויזארדנונגען קען מען זיך
באקענען אין די רוימען פון באַנק.

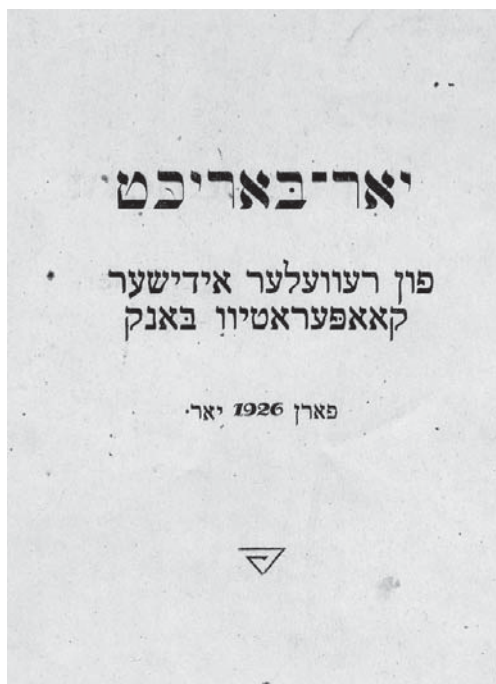
אויב צו דער אנגעזעצער צייט זעט נישט דערשיינען
קיין גויטיקע צאל מיטגלידער, קומט אין א האלב שעה שפעטער
פאר א צווייטע אלגעמיינע פארזאמלונג. וועלכע איז אפן סתם פון
§ 84 פון די תקנות גילטיק בא יעדער צאל אנוועזנדע.

די פארזאמלונג

laks teha, et ajakirjas Quarterly Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America (jaanuar 1944) ilmunud Karl Robert Pusta artikli "The national revival of the Baltic peoples in the XIX and XX centuries" separaat on ain-sana Eestis olemas Riigiarhiivi raamatukogus. Sääraseid haruldasi separaate peaks olema ka veidi hilisemast perioodist (1940. aastate lõpp – 1950-ndate algus) väliseestlastega seotud kirjanduse seas, mis on saanud raamatukokku koos Eesti Rahvusfondi poolt omal ajal kogutud trükistega. Paraku on praeguse seisuga selle perioodi kohta veel liiga vähe bibliograafilisi taustandmeid, et teha kaugemaleulatuvaid järeldusi. Üksikute põrandaaluste või Nõukogude Venemaal ilmunud eestikeelsete ajalehtede või ajakirjade artiklite eraldi trükkimist praktiseerisid laialt ka Eesti Vabariigi ajal tegutsenud kommunistid. Sel juhul pole enam tegemist separaatidega, vaid eraldi laotud, hoopis teistsuguses vormingus (tihtipeale asjakohases "tasakuformaadis") äratrükkidega, mis olid mõeldud n.-ö. käest kätte levitamiseks. Riigiarhiivi raa-

³⁴ Eesti raamat 1941–1944. Koost. Janika Tõmingas. Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 1997. 231 lk.

³⁵ Nii näiteks on teada, et Ajaloolises Ajakirjas (nr. 1 ja 2 1926) ilmunud Arvi Korhose artiklist "Rootsi revisjon Eestimaal 1601. a." trükiti ainult 10–12 separaati (ERA f. 1, n. 7, s. 250, l. 21).

matukogu Tõnismäe osakonnas säilitatakse näiteks kellegi A. Jea brošüüri “Kuidas valges Eestis ajalugu tehakse” (1934), mis on sisuliselt äratrükk Leningradis välja antud kommunistlikust Edasist.

Haruldused Eestis välja antud muukeelsete trükiste seas

Kuigi Eestis välja antud võõrkeelset kirjan- dust on seni uuritud märksa vähem kui eesti- keelseid raamatuid, on tänu kontaktidele ret- rospektiivse rahvusbibliograafia koostajatega õnnestunud kindlaks teha mõned sellesse kate- gooriasse kuuluvad Riigiarhiivi raamatukogu ai- nueksemplarid. Eelkõige puudutab see Eesti juutkonna trükiseid, mis on enamasti trükitud jidišis, mille oskajaid on Eesti vähe. Täna- seks on õnnestunud kindlaks teha saksa- ja jidiši- keelse paralleeltekstiga raamatukeste “20- Jahriges Jubiläumsfest d. Jüdischen National- fonds 1902–1922” (1922) ja “Jahresbericht der Revaler Jüdischen Kooperativbank f. d. Jahr 1926” (1927) ainueksemplarilisus. Esimesena mainitud sionismi rajaja Theodor Herzli ja pro-

fessor Hermann Schapiro portreedega trükis kujutab endast Juudi Rahvusfondi 20. aastapäe- va pidustustel jagatud propagandaväljaannet, mille abil püüti kohalikke juute veenda tegema annetusi Juudi Rahvusfondi heaks, et Rahvus- fond saaks osta maad Palestiinas. Trükisest loe- me, et 1. märtsiks 1922 olid Eesti juudid kogu- nud 327 664 marka ja 50 penni, mille eest on saanud võimalikuks osta 2184 ruutmeetrit põl- lumajanduslikku maad kibbutside rajamiseks Pa- lestiinas.

Lisaks neile väljaannetele pole teistest ra- matukogudest teada ka Tallinna 1933. ja 1934. aasta ning Tartu Juudi Ühispanga 1925.–1926. ja 1934.–1939. aasta eestikeelseid aastaaruan- deid. Juudi trükikojad ja kirjastused Eestis ning nende tegevus on tänase päevani jäänud pea- aegu läbiuurimata teemaks. Ainsaks teenäita- jaks ses vallas on omaaegne Nosson Genssi bib- liograafia.³⁶ Eelmainitud väljaannetest on esi- mene (“20-Jahriges Jubiläumsfest d. Jüdischen Nationalfonds 1902–1922”) Nosson Genssi ni- mestikus mainitud,³⁷ teine (“Jahresbericht der Revaler Jüdischen Kooperativbank f. d. Jahr 1926”) seevastu mitte.

³⁶ Viimane ja kõige täielikum neist on: Bibliograafia Judaica Eestis. Koostanud Nosson Genss. Tallinn, 1937, IX, lk.80, [2]. – Eesti juutkonna ajaloo materjalid, nr. 2.

³⁷ Samas, lk. 64–65.

Haruldasi väljaandeid on päevavalgele tulnud ka Riigiarhiivi raamatukogus säilitatava venekeelse kirjanduse puhul. Venekeelseid raamatukesi "Objazatel'noje postanovlenija po stroitelnoj časti v g. Pernov, sostavlennõx Pernovskoj Gorodskoj Dumoj dlja mestnõx žitelej soglano p. I st. 108 gor. polož. 1892 g. i izdannõx mnoju na osnavanii st. 110 togo že položenija, porjadkom opredelennõm st. 424 t." (1892) ja "Ustav častnago vodolečebnago zavedenija (s vračebnoj gimnastiki i massażem) vrača Ilji Abramoviča Zal'cman v kupal'nom meste Gunterburg, Vezebergskago uezda, Estljandskoj gubernii" (1899) pole teada mujalt. Samasugune haruldus on ka hilisemast ajast pärinev Jogansoni vabriku 1920. aasta majandustegevuse aruanne ("Akcionernoje Obščestvo Revelskoj Piščebumažnoj fabriki E. I. Jogansona : Očet za 1920 god"). Eestis enne 1940. aastat välja antud venekeelse kirjanduse bibliograafiat koostatakse Eesti Akadeemilise Raamatukogu rahvusbibliograafia osakonnas.

Lisaks varasematest aegadest pärinevatele haruldustele leidub Riigiarhiivi raamatukogus mõningaid Nõukogude ajast pärit salastatud või rangelt ametialaseks kasutamiseks mõeldud trükiseid, mis on trükitud partei kontrolli all olnud väiketrükikodades. Needki väljaanded oleks tulnud pärast kasutusaja lõppu kokku korjata ning ära hävitada. Mingil põhjusel on aga mõned eksemplarid neist kõrvale pandud ning nii on need väljaanded, "mida ei tohiks olemaski olla", jõudnud lõpuks Riigiarhiivi raamatukokku. Teadaolevalt peaksid Riigiarhiivi raamatukogu ainueksemplarid olema ENSV Siseministeeriumi Miilitsavalitsuse poolt 1947. aasta juunis koostatud ametkonnasiseseks kasutamiseks mõeldud "Tallinna juht" ning samal aastal välja antud rangelt salajane "Spravočnik o dokumental'nož materialax, imejuščix operativno-čekiškoe značenie, naxodjaščihsja na xranenije v Central'nom Gosudarstvennom Arxive Estonskoj SSR i ego filiale". Viimatimainitud väljaande Saksa okupatsiooni aegse perioodika nimestikus (lk. 22–55) leidub huvitaval kombel mõningaid selliseid Eestis ilmunud perioodiliste väljaannete nimetusi, mida pole õnnestunud hiljem leida ei Riigiarhiivi raamatukogust ega ka kusagilt mujalt. Lisaks sellele leidub Riigiarhiivi raamatukogu Tõnismäe osakon-

nas mõningaid Eesti NSV KGB poolt välja antud venekeelseid salastatud trükiseid, mis on tänini läbi uurimata.

Eesti rahvusbibliograafias kirjeldatud, kuid seni leidmata trükised

Riigiarhiivi raamatukogust on päevavalgele ilmunud ka raamatuid, mis on retrospektiivse rahvusbibliograafia väljaannetes kaudsete andmete põhjal kirjeldatud, kuid mille asukohast pole seni olnud midagi teada. Käesoleva töö valmimise ajaks on õnnestunud kindlaks teha 7 seesugust enne aastat 1917 ilmunud eestikeelset väljaannet. Peamiselt on tegemist just revolutsiooniaastal 1917 trükitud põhikirjade ja majandusaruannetega. Seejuures on paaril korral osutunud vajalikuks korrigeerida rahvusbibliograafia kirje andmeid. Nii näiteks ilmnes, et eesti- ja venekeelse paralleeltekstiga väljaande, mis on rahvusbibliograafias kirjeldatud kui "Põhja-Lääne Laevaehitustehase Tööliste ja Teenistujate Kaubatarvitajate Ühisuse "Töö" põhjuskiri"³⁸, tegelik eestikeelne pealkiri on "Põhja-Õhtu laevatehase Tööliste ja teenijate Tarbijateühisuse "Trud'i" põhjuskiri". Näib, et kõnealune raamatu oli kirjeldatud mõne omaaegse Vene jooksva rahvusbibliograafia väljaande põhjal, venekeelse paralleelpealkirja eesti keelde tõlkimise teel.

Riigiarhiivi raamatukogus on õnnestunud leida ka üks rahvusbibliograafia väljaandes kirjeldatud, kuid seni leidmata sõjaaegne trükis. 1942. aasta algul trükitud väljaannet "Ülemaaliselt otsitavate isikute üldnimekiri 31. detsember 1941"³⁹ polnud seni leitud ühestki raamatukogust. Riigiarhiivi raamatukogus leidub kaks selle põhimõtteliselt "ametkonnasisese" väljaande eksemplari, kusjuures üks nendest on köidetud omaaegse NKVD toimiku kaheks murtud kaante vahele. Praeguse seisuga on teada selle väljaande olemasolu vähemalt ühes erakogus. Lisaks sellele on teada, et too väljaanne on olnud müügiks ühel Tartu Ülikooli raamatupoe oksjonil.⁴⁰

³⁸ Vt. Eestikeelne raamat 1901–1917. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1993, lk. 637; kirje nr. 4468.

³⁹ Vt. samas, lk. 198; kirje nr. 1081a.

⁴⁰ Ü. Matjus. Tallamisi Eesti rahvusbibliograafia radadel. – Akadeemia 1999, nr. 4, lk. 846.

Huvitavat *Estica* vallast

Teistes riikides ning teistes keeltes väljaantud Eesti autorite või Eesti temaatikat käsitlevad raamatud (nn. *Estica* kirjandus) on mõnes mõttes kõige eripärasem rahvusbibliograafia kategooria. Paljud sääraestest väljaannetest ei jõuagi eesti bibliograafide vaatevälja, sest maad, kus sääraased raamatud on ilmunud, võivad olla kauged, ning keeled, milles need raamatud on kirjutatud, kaunis eksootilised. Enamasti on tegemist ka juba algselt küllaltki väikese tiraažiga trükistega, mis on omakorda raskendanud nende jõudmist Eestisse. Riigiarhiivi raamatukogustki on sääraeid trükiseid esialgu avastatud vaid üksikuid. Huvitavamateks nende seast tuleks ehk pidada Leedus 1931. aastal eraldi brošüüridena väljaantud Eesti Vabariigi sõjaväe kindrali Jaan Sootsi raamatukest "Estų Nepriklausomybės Karai" (Eesti Vabadussõda) ja samas 1933. aastal ilmunud kolonel August Traksmanni brošüüri "Estų kariuomenės auklėjimo ir mokymo pagrindiniai klausimai" (Eesti sõjaväe kasvatustöö ja väljaõppe põhiküsimused). Mõlema väljaande tiraaž on olnud algselt vaid 100 eksemplari ja tegemist on ajakirjas "Mūsų žinynas" ilmunud ilmselt poola keele vahendusel tõlgitud artiklitega, mis pole siiski separaadid, vaid eraldi laotud väljaanded.

Haruldused Riigiarhiivi dokumendifondidest

Lisaks Riigiarhiivi raamatukogus säilitatavatele haruldustele leidub ka Riigiarhiivi dokumendifondides raamatuid ja teisi trükiseid (näiteks lendlehti), mida ei leidu teistes raamatukogudes ning võimalik, et isegi mitte erakogudes. Need väljaanded on haruldasteks saanud spetsiifilisel moel – sanktsioneeritud ärahävitamise teel. Nn. vaikiva ajastu tsensuurist Eestis on tänini vähe räägitud. Tolle perioodi tsensuuri töömeetoditest on veidi kirjutanud Kaljo Veskimägi.⁴¹ Tegelikult jõuti Eestis just aastatel 1934–

1940 mõned raamatud ja muudki trükised sisekaitse ülemal korraldusel sedavõrd täielikult ära hävitada, et neist on tavaliselt säilinud vaid paar või ainult üks eksemplar. Mõnest raamatust, näiteks Juhan Mauri teosest "Vaimude ilm ja selle tegevus" (1936) pole aga ilmselt säilinud ühtki eksemplari,⁴² vähemalt pole käesoleva töö autoril õnnestunud seda Eesti raamatukogudest leida.

Riigiarhiivi sisekaitse ülemal fondis (f. 852) säilitatakse toimikuid dokumentidega, mille alusel ühe või teise trükise (ametlikus keelepruugis "trükitoote") tiraaž on konfiskeeritud ja hävitatud kui kõlbuse seisukohalt ebasoovitav või "seltskondlist ärevust tekitav". Reeglina on toimikule asitõendina lisatud vähemalt üks eksemplar konfiskeeritud teosest. Nii näiteks leiduvad Riigiarhiivi sisekaitse ülemal fondis Karl Leimanni (Kaarel Leiumaa) trükise "Inimkonna Internatsionaal. Maaailma loomise algtoe, ülemaailmse rahuriigi ja uue ajajärgu hümnide hümn" (1934),⁴³ Karl August Kink-Kengi väljaande "Kirjutus. Populaar teaduslik tegevustoimetuse-töö tagajärg" (1937)⁴⁴ ja Osvald Veetla raamat-ajakirja "Veetla 1940" (1940)⁴⁵ seni teadaolevad ainukesed eksemplarid. Ühest sääraesest (lisaks Riigiarhiivile veel Kirjandusmuuseumis leiduvast), Edgar Hiimetsa (Edgar Seini) raamatust "Purjus väärmumalad" (1934) on kirjutatud Liivi Uuet.⁴⁶ Tema väite kohaselt peaks seda raamatut olema säilinud 15 eksemplari.⁴⁷ Tõepoolest, 15 eksemplari säilitamist nägi ette tolleaegne sisekaitse ülemal korraldus,⁴⁸ kuid kas seda ka tegelikkuses täideti, pole teada.

Tsensorsi tegevus on tol perioodil üsnagi juhuslik ja mõnes mõttes "lahmiv", mida näitab ka noore Saaremaa kirjamehe Voldemar Lemberi juhtum. Tema näidendit "Arumäe kuninga-kojas" (1938) tabas samasugune saatust ilmselt tänu ennast teoses ära tundnud kohalikele "suurmeestele", kes siseministrile kaebuse esitasid. Samas anti autorile võimalus kõrvaldada tekstist "nilbused" ning anda näidend aasta pärast uuel kujul taas välja, mida Voldemar

⁴¹ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja selle peremehed. K.-O. Veskimägi, Tallinn, 1996, lk. 16–18; K.-O. Veskimägi. Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leiwakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu. K.-O. Veskimägi, Tallinn, 2000, lk. 303–307.

⁴² Trükise konfiskeerimise ja hävitamisega seotud dokumendid asuvad Riigiarhiivis: ERA f. 852, n. 1., s. 251.

⁴³ ERA f. 852, n. 2, s. 568, l. 9–10, 15–16.

⁴⁴ ERA f. 852, n. 1, s. 2538, l. 3–16.

⁴⁵ ERA f. 852, n. 1, s. 2590, l. 2–7.

⁴⁶ L. Uuet. Edgar Sein ja purjus väärmumalad. – Tuna 2000, nr. 2, lk. 90–94..

⁴⁷ Samas, lk. 91.

⁴⁸ ERA f. 852, n. 2, s. 568, l. 13.

Lember ka tegi. Sellegipoollest pole “Arumäe kuningakoja” 1938. aasta väljaannet leitud mujalt kui Riigiarhiivi raamatu konfiskeerimist ja ärahävitamist käsitlevaid dokumente sisaldavast kaustast.⁴⁹ Suure tõenäosusega peakski see olema ainuke säilinud, avalikult kättesaadav eksemplar. Erinevalt Edgar Hiimetsa eespool tsiteeritud teosest⁵⁰ pole Voldemar Lemberi raamat jõudnud “Eesti raamatute üldnimestikku”. Nii nagu Edgar Hiimetsa raamatu puhul on ka selle konkreetse eksemplari tsensorimärkmete põhjal võimalik jälgida tsensori tänapäeval ilmselt arusaamatuks jäävat mõttekäiku.

Lisaks sellele võib Riigiarhiivi Eesti Vabariigi aegse siseministeeriumi fondis säilitatavate “Trükiteoste sundeksemplaride registreerimise raamatute” põhjal jälile jõuda teistele trükistele, mida pole teada Eesti raamatukogudest ja mida seetõttu olekski mõttekam otsida erakogudest. Sundeeksemplaride registratsiooniraamatutele kui väärtuslikele infoallikatele on korra tähelepanu juhtinud Kaljo Veskimägi, nagu ka olulisemate kirjastuste ja trükikodade arhivaalidele raamatute tiraažiandmete väljaselgitamisel.⁵¹ Need, omal ajal ärisaladusena hoolikalt alal hoitud andmed on tänapäeval väga väärtuslik allikmaterjal raamatute potentsiaalse leviku uurimisel.

Nagu nägime, võib Riigiarhiivist (nii sealsest raamatukogust kui ka dokumendifondidest) leida mõndagi põnevat ja rahvusbibliograafia seisukohalt uudset. Seejuures on selge, et töö rariiteetide väljaselgitamisel ei lõpe niipea, ei raamatukogus ega ka arhiivi dokumendifondides leiduvate trükiste osas. Arheoloogidel on tabav kõnekäänd, et “avastused puuduvad vaid seal, kus pole veel jõutud labidat maasse lüüa”, ning nagu näeme, peab see parafraseerituna paika ka raamatukogude ja arhiivide puhul. Nii saab seegi käsitus olla üksnes vahekokkuvõte, ei midagi enam.⁵²

Käesoleva töö autor tänab Tiina Aasmanni, Ljubov Janubekovat ja Merle Raidi Eesti Akadeemilisest Raamatukogust, Anne Ainzi ja Külli Kaunissaart Rahvusraamatukogust, Krista Aru Kirjandusmuuseumist, Mare Pikkeliit Tartu Ülikooli raamatukogust, Elhonen Saksa Juudi Kultuuriseltsist, Mart Oravat ajakirja Akadeemia toimetusest ja Ilmar Vaarot Viljandi Kultuurikolledžist abi eest Riigiarhiivi raamatukogu trükiste rariiteetsuse määramisel.

Mait Talts

⁴⁹ ERA f. 852, n. 1, s. 2570, l. 72–135.

⁵⁰ Vt. Eesti raamatute üldnimestik 1929–1933 = Catalogue général des livres Estoniens. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1934, lk. 17; kirje nr. 221.

⁵¹ K. Veskimägi. Mida võib arhiividest ERRB jaoks leida. – Raamatukogu 2001, nr. 4, lk. 34–33.

⁵² Trükiste leidumus Eesti suuremates raamatukogudes on üle kontrollitud seisuga 01.06.2003.